

este lesz langyos kései earl grey
sakktabla a város az alkonyatok
szürkéje mögül kirajzik az éj
sötét mezőkön matt alakok

s kedvünk pepitája az estbe vegyül
a sötét a fehérbe harap
egy férfi fehér szekere felül
s megugraszt négy óriási lovat

KONZERV

Sprotni olajban a délelőtt
mint bontott konzerv ragyog a nap
felfordultak a pikkelytetők
sűrű fény fogja a házakat
miért hogy bespájzol az ember
istenem minek a temérdek
istenem hogy lettél december
istenem hogy lehetsz nem érdek

Bíró Ferenc

NYELV, „TUDOMÁNYOK”, NEMZET

Vázlat a felvilágosodás egyik sajátosságáról

A felvilágosodás kori magyar irodalom különös vonása, hogy szorosan össze van kötve a nemzeti nyelv ügyével. „*Irodalom és nyelv ebben a korban elválaszthatatlan egységben fonódott össze*” – írja a korabeli magyar nyelv történetének jeles kutatója, Benkő Loránd. De talán nem is szükséges ezt az állítást egy tekintélyes tudós véleményével alátámasztani, hiszen a kor irodalmáról való ismeretek alaptényei közé tartozik, hogy a hagyományosan az újkori magyar irodalom úttörőjének tekintett Bessenyei György egyik fő műve a *MAGYARSÁG* (1778) című röpirat (melyben a „*magyarság*” szó a magyar nyelvet jelenti), az egész korszakot pedig Kazinczy Ferenc tanulmánya zárja, amelynek a címe: *AZ ORTOLÓGUS ÉS NEOLÓGUS NÁLUNK ÉS MÁS NEMZETEKÉNél* (1819), s minden érettségiző di-

áknak tudnia illik, mit jelentenek e címben az idegen szavak. Egyébként a XIX. század első két évtizedét az irodalomtörténet általában önálló fejezetként tárgyalja, az időszak többnyire a „Nyelvújítás kora” címen fut a különböző összefoglalásokban. Ez magyarázza, hogy a korral foglalkozó irodalomtörténészek éppen úgy érdeklődéssel fordultak a magyar nyelv korabeli problémái felé, ahogy kiváló nyelvtudósok is tanulmányokat áldoztak a korszak íróinak.

Az elmúlt években ez a kapcsolat a nyelv és az irodalom között egyre fontosabbnak mutatkozik. Illusztráljuk ezt egy példával, a példában jórészt benne van a lehetséges magyarázat is. Igen nagy valószínűséggel a nemzeti nyelv státusa körül kereshető felelet arra a kérdésre, hogy miért nőtt meg a XVIII. század második felében a korábbi időszakhoz képest olyan nagy mértékben, mondhatni látványosan a magyar irodalom presztízse. Ennek a növekedésnek több szembeötlő ténye is van – az irodalomművelés értékének látványos emelkedése tükröződik az írás (és a publikálás) vonzerejének igen széles körű terjedésében éppen úgy, mint az indulatokban, amelyeket az írással kapcsolatos mesterségbeli kérdések tudnak ébreszteni, de abban is, hogy ezekben az évtizedekben tárja fel önnön múltját (e múlt meglepően nagy hányadát) a hazai literatúra. Tanáraik által csodált tehetségű fiatal emberek vállalkoznak az irodalom művelésére, s magabiztosan tevékenykednek a pályán, pedig túlnyomó részük a társadalom alsóbb néposztályából érkezik, s itt különösebb egzisztenciális lehetőségek nem várták őket. Az olvasóközönség részéről ezt a növekedést az érdeklődésnek számottevő változása nem magyarázza. Ha a kor íróit hallgatjuk, inkább ennek az érdeklődésnek a hanyatlásáról kellene beszélnünk. Ekkor formulázza meg a kor legnagyobb költője az azóta szállóigévé lett tételét: „*az is bolond aki poétává lesz Magyarországon.*” Irodalomból „Magyarországon” változatlanul nem lehet megélni, ahogy nem lehetett az előző évszázadokban sem. Ha jelentős mértékben növekedett a készítés az írásra, feltűnő, hogy hasonló mértékben az olvasáshoz való kedv távolról sem növekedett. Az ellentét, ami a kortársaknak a magyar nyelvű irodalom jelentőségébe vetett (az általánosság szintjén maradó, mégis erőteljes, sőt a korabeli közvélekedést alapvetően befolyásoló) meggyőződése, valamint az ifjú Csokonai Vitéz Mihálynak és jó néhány kortársának a mindennapokból merített tapasztalata között megfigyelhető, felveti a kérdést: akkor vajon honnan érkezik ez az energia a kor magyar irodalmának világába? Segíthet bennünket a válasz keresésében, ha tudjuk, hogy az irodalom korabeli fogalma közel állt a humanista tradícióhoz, és magába foglalta az írott dolgok összességét. Az „irodalom” ebben a korban még távol volt az irodalom később kialakult esztétikai karakterű fogalmától – tudjuk, hogy maga a szó sem létezett még, sőt a literatúra szó is csak az 1780-as évek vége felé tűnik fel az írók tolla alatt. A kor írói helyette általában a „tudományok”-ról beszéltek. Ha ebben a szélesebb összefüggésben gondolkodunk az irodalom korabeli fogalmáról, akkor közelebb kerülhetünk a fenti kérdésre adható válaszhoz. E válaszhoz azonban még így is el kell hagynunk az irodalom, tehát: a „tudományok” otthonos tartományát, s át kell lépnünk egy másik világba, amely a kor irodalma iránt érdeklődő számára azonban egyszerűen nem lehet idegen. Ez a magyar nyelv helyzete a kor Magyarországon. Magának a nyelvnek a vizsgálata a korban természetesen tartozott bele a „tudományok” ama tágas és strukturált tartományába, amelynek az irodalom is része volt – az irodalmárok szenvedélyes izgalommal fordultak a magyar nyelv dolgai felé: ez a kor nemcsak a nyelvújítás kora, de egyben a magyar nyelvtudomány első aranykora is. Az 1790-es években több mint egy tucat nyelvtant írtak a tudós emberek, közöttük olyan nagy nyelvészek hozták létre életműveiket,

mint Révai Miklós vagy Versey Ferenc. Az adatok határozottan arról tanúskodnak, hogy oly kivételes mértékben voltaképpen nem önmagában a magyar nyelven művelt irodalomnak, de nem is önmagában a magyar nyelvnek a jelentősége növekedett meg, hanem annak a kapcsolatnak, ami a nyelv és a nemzet fogalmai között fennállt. Sok és sokféle jel utal arra, hogy a nyelv (vele az írott nyelv, az irodalom) státusának változása mögött egy új, most születő közösségfogalom, a kulturális tényei, elsőrendűen a nyelv által meghatározott nemzet eszméjében rejlő erők működnek. Ha nem is kizárólag, de elsősorban ezek emelik meg oly látványosan az irodalom státusát, nem pedig az olvasóközönség alig-alig mozduló érdeklődése.

Úgy gondoljuk tehát, hogy a korabeli magyar irodalom történetébe bele van rejtve egy másik nagy történetnek, a nemzetfogalom történetének egyik jelentős fejezete is. Ez a legjobban az irodalom világa felől vehető észre és közelíthető meg. Ez magyarázza az érdeklődést, amely újabban nemcsak a művek nyelve, nem is csak általában az irodalom nyelve, hanem a magyar nyelv korabeli helyzete iránt megnyilvánul, főleg abból a szempontból, ahogyan ez a helyzet a kulturális élet felől megmutatkozik. Az eredmények egyelőre szerények, mielőtt azonban összefoglalnánk néhány lényegesnek tetsző összefüggést, előbb célszerű felvázolni ugyancsak néhányat az előzetes megfontolások és feltételezések közül, amelyek pillanatnyilag a leginkább meggyőzőeknek látszanak, és amelyek vezérelhetik ezt az érdeklődést.

Úgy tetszik, hogy a magyar nyelv azért jutott különleges jelentőséghez a XVIII. század második felének Magyarországon, mert ebben az időben elindul egy olyan folyamat, amelynek során a magyar királyságban korábban uralkodó közösségfogalmak jelentős átalakuláson mennek át. Tapasztalataink szerint – s ez lehet az egyik kiindulópontunk – a magyarországi állapotok ebből a szempontból jórészt megegyeznek a Nyugat-Európában általánosan tekinthető állapotokkal, s bár bizonyos pontokon lényeges eltérésekkel találkozunk, ezeknek az eltéréseknek is van valahol valamilyen rokonságuk. Mindenesetre a hazai helyzet leírásánál nem kell kilépni a másutt is használatos fogalmak keretei közül. Így a mi fogalmainkkal lényegében egyenértékűnek számít a *natio*, amely azokból a testületekből áll össze, amelyek az adott államban *status politicusszal* rendelkeztek, azaz: kapcsolatban voltak a koronával, és képviseltették magukat a rendi országgyűlésen. Ezek: a nemesség, az egyház és az ezzel a joggal felruházott városok. Ez volt a helyzet a német birodalomban, az angol királyságban, de a francia rendi gyűlést Montesquieu is úgy határozza meg, mint ahol jelen van a „*nation, c'est-à-dire les seigneurs et les évêques*”. Ez a *natio* nálunk is létezik, eltérések azonban – mint jeleztük – vannak. A *natio hungarica* fogalma a több nemzetiséget magába ölelő magyar királyságban az elnevezéssel ellentétben nemcsak a magyar nemesi nemzetet jelenti, hanem a magyarországi rendek által alkotott nemesi nemzetet. Ez valóban nagy különbség: a „magyar nemzet” fogalma ugyanis így egy többnemzetiségű királyság ugyancsak több nemzetiségből álló nemességét jelenti, s ezt akkor is fontos szem előtt tartani, ha a számarányokat és az egyéb mutatókat (pl. gazdasági hatalmat) illetően a vezető szerepet a magyarsághoz tartozó, de mondhatjuk így is: magyarul beszélő nemesség játszotta. Annak, hogy a *natio hungarica*t több nemzetiséget magába ölelő fogalomként kell elgondolnunk, az egyik s bizonyos szempontból a legfontosabb következménye, hogy ennek a nemességnek sokáig nem feltétlenül volt szilárd etnikai öntudata, pontosabban: az udvarral szemben megnyilvánuló rendi szolidaritás többnyire és viszonylag tartósan erősebb volt, mint az egyéb kötelékek. Sokáig erő-

sebbnek bizonyul – például – a közös nyelv által megerősített azonosság tudatánál is. Ez utóbbinak a jelentősége néha szinte teljesen el is halványul ebben a társadalmi környezetben. Az ország északi részén élő nemesi famíliák egy részénél – például – egyáltalán nem mindig egyszerű megállapítani a nyelvi-kulturális hovatartozást. Levéltárakban kutató történészek tapasztalata, hogy vannak családok, akiknél az ilyenfajta identitásnak az eldöntése azért nem könnyű, mert egy ideig magyar, azután egy darabig szlovák nyelven folyik a levelezésük, hogy majd esetleg megint változzon a helyzet. Ennek a langyos etnikai öntudatnak bizonyos jeleivel találkozunk a korszak néhány nagyon jelentős – és immár nagyon is tudatosan és határozottan magyar nyelvű – írójának bizonyos pillanataiban is. A PÁLYÁM EMLÉKEZETÉ-nek egy kis epizódja illusztrálhatja az elmondottakat. A klasszikus önéletírás szerzője, Kazinczy Ferenc 1780-ban Dienes öccsével Eperjesre kerül joggyakorlatra. A magyar irodalmi nyelv történetének egyik legnagyobb alakja (akiről Petőfi Sándor azt írja majd, hogy „fél századig / Tartá vállán, mint Atlasz az eget, / A nemzetiségnek ügyét”) azt jegyzi fel a városról – többek között –, hogy „Eperjest nevezetessé teszi az is, hogy itt négy nyelv van divatban. Az igazság emberei és a papság s a tanítók és tanulók mindig deákul beszélnek, az uraságok magyarul is, a polgárság németül, és tótul minden...” Ezt a nyelvi tarkaságot ő természetes állapotnak tekinti, eszébe sem jut hogy bármi megjegyzést tegyen a magyar nyelv helyzetére vonatkozóan. Sőt a következő mondatból kiderül: a városkának ez a nyelvi állapota az ún. nyelvújítási harc jövőbeli vezérének csak azért bosszantja, mert nem talált itt senkit, akivel – a „francia nyelvben gyakorolhatná...” magát.

A magyar királyságban azonban a natio klasszikusnak tekinthető fogalma mellett (vagy azt kiegészítve) kialakult és működött egy másik közösségfogalom is, amely nem a nemesi rendhez, hanem a királyság intézményéhez kapcsolódott. Ez volt az ún. *hungarus tudat*, amely a magyarországi lakosok sajátsága lehetett, teljesen függetlenül attól, hogy az illető országlakos milyen nyelven beszélt vagy éppen – írt. Itt egy területelvű közösségfogalomról van tehát szó, amelynek az a lényege, hogy az egy helyen (egy állam területén vagy éppen egy városban) élő emberek számára az a körülmény, hogy hol laknak, fontosabb eleme az összetartozásnak, mint az, hogy melyik népcsoporthoz tartoznak. Ebben az esetben szintén természetes dolognak számít a többnyelvűség. Mielőtt erről ejtenénk szót, meg kell jegyezni, hogy mind a két közösségfogalomhoz – éppen azért, mert a natio hungarica tagjai és a hungarus tudattal élők esetében egyaránt többnyelvű közösségekről van szó – tartozik egy olyan nyelv, amely áthidalja a nyelvi megosztottságot. Ez a latin. A latin nyelv biztosította a népcsoportok elvi egyenrangúságát, de biztosította egyben az ország különféle nyelvi-kulturális közösségeinek elitje között a kommunikációt is. Jelentősége tehát óriási volt, hiszen egy több módon is tagolt s ezt a tagoltságot nyelviileg is tükröző ország egyik legfontosabb kohéziós erejének számított. Ehhez a kohéziós erőhöz nyilván társultak más mozzanatok is, de bizonyos, hogy a maga határain belül jól működött: a natio hungarica Magyarországon és a hungarusok Magyarországon nemzetiségi béke uralkodott. Sőt a hungarus tudat alapján nagyon erős hazafias öntudat is kialakult. E problémakör igazi feltárója és legeredményesebb kutatója, Tarnai Andor mutatta ki egy gazdagon dokumentált tanulmányban, hogy a hírhedt, a magyar nacionalizmus klasszikus szlogenjének számító szólás, az „*extra Hungariam non est vita*” felvidéki, főleg német ajkú, magyarul nem is publikáló értelmiségi körökben fogant meg és terjedt. A „jó magyar” ebben a körben és ekkoriban azt jelentette, hogy jó magyarországi ember – a sok példa közül talán a legismertebb szerzők egyikére, Bod Péterre utalhatunk. A századközep neves tudósa

fő művében írta le ezt a jellegzetes mondatot: „*Vágnak ezen Magyar Tudósok seregekben némellyek Erdélyi Szász és Magyar országi Tót nemzetből valók is. De azok mind olyanok, a kiktől nem lehet sajnállani a' Magyar nevezetet...*” A Magyar Athénas (1766) még ugyancsak lexikonformában készült, de már magyarul írott magyar irodalomtörténet szerzőjének a beszédmódja nem egyedi beszédmód. Vannak jelek, amelyek alapján megkövethető az állítás, hogy a hungarus tudat (a területelvű hazafiság) erősebb közösségi tudat volt, mint a natio hungarica. Később a kor legjelentősebb és a romantikus hagyomány szerint a nemzeti érzület ébresztésében élen járó írók megnyilatkozásaiban ezzel kapcsolatban néha egészen furcsa – várákozásainkkal ellentétes – reflexekkel is találkozunk. Vannak esetek, amikor az egy helyhez, tájhoz vagy városhoz való tartozás tudata időnként mintha háttérbe szorítaná a magyar nemzethez való tartozás tudatát is – így bizonyos pillanatokban Dugonics András számára Szeged, Fazekas Mihály számára Debrecen, Katona József számára pedig Kecskemét számít a legfontosabb közösségnek. A sok változat között az egyik egyedi változatot Gvadányi József képviseli, aki a natio hungarica öntudatos tagja volt, de a magyar nemesi nemzetet már a viselet tekintetében nem csak megkülönbözteti, de szembe is állítja a másfajta ruhában járó magyarországi lakosokkal. Nem nagyon érdeklí viszont a nyelv. A legfontosabb közösség számára mindazonáltal nem a magyar nemesség, de nem is önmagában a magyar királyság, hanem a Habsburgok sokfajta natiót magába foglaló és biztonságot nyújtó birodalma. Etnikailag toleráns, s meglehet, csak azért, hogy a politikai és gazdasági hatalmat illetően egyáltalán ne legyen az: a magyar nemzeti viselet az előkelőségnek, a gazdagságnak és a hagyomány birtoklásának a jelképe.

A XVIII. század közepe táján indul el az a folyamat, amelynek során a rendi gondolkodáshoz kapcsolódó natio hungarica eszméje és az abszolutizmusra támaszkodó hungarus tudat, tehát a területelvű (a királyság területéhez kapcsolódó) közösség fogalma elhomályosul. Példáink azt illusztrálták, hogy ez az elhomályosulás csak fokozatosan történt meg. Ebben a lassú folyamatban a döntő szerepet a kulturális tényei – elsősorban a nyelv – által meghatározott nemzet fogalma játssza. Abban természetesen semmi új nincs, hogy különféle embercsoportok más- és másféle nyelven beszélnek, ez – mondhatni – évezredes tudás. Nem csak a BIBLIÁ-ban olvashatták már régóta e tény magyarozatát az európai keresztény emberek, Noé gyermekeinek, Chamnak, Semnek és Japhetnek leszármazottai benépesítették a földet, s a tőlük származó népeket osztályozva a humanista kor tudósai voltaképpen a modern összehasonlító nyelvtudomány alapjait is lerakták. Ez a történet azonban nem a humanizmus korával kezdődött: a népek és nyelvek összekapcsolását s az ezzel az összekapcsolással járó problémákat néhány történész egészen az antikvitásig vezeti vissza. Elég széles körben elterjedt viszont az a felfogás – s ezt többek között az itáliai nyelvi egység kialakulásának kiváló történésze, Tullio de Mauro is hangsúlyozza –, hogy ez a gondolat az európai történelemben különleges súllyal csak viszonylag későn, a XVIII. század második felében bukkant fel. Azt mondhatjuk, hogy ha az embercsoportok és nyelvek közötti kapcsolatra vonatkozó megállapításoknak természetesen volt is jelentése, e kapcsolat jelentőséghez – népek sorsát befolyásoló jelentőséghez – igazából csak most, a felvilágosodás Európájának második felében jutott. Ez érvényes a magyarországi állapotokra vonatkozóan is, hiszen a magyar nyelv jelentőségének a megnövekedésével a magyarországi népek történelmében lassú, de nagy és – ha figyelembe vesszük az elmondottakat, főleg – drámai jelentőségű változások indultak el. Tudnunk kell, hogy a magyar

királyság lakóinak többsége nem magyar anyanyelvű volt, a magyarul beszélők a XVIII. században csak az ország lakóinak mintegy negyvenhárom százalékát tették ki. Igaz, ez a század második felében már több szinten is zajló folyamat nem forgatta fel ugyan az addig jól működő közösségek életét, de vele megkezdődött annak az egyensúlynak az eróziója, amely a soknemzetiségű országban biztosította a nemzetiségi békét. Ezzel a mégoly nehézkesnek és mégoly lassúnak tűnő fordulattal ugyanis – úgy tetszik – a rendi államon belül a feszültségek egyik jövődöbéli nagy feltétele jött létre: a nemzeti nyelvek óhatatlanul elválasztják egymástól az addig a semleges közvetítő nyelv, a hivatalos nyelv, a latin által a jog és a mindennapi élet szokásrendje szerint összekapcsolt népcsoportokat. A kulturális és civilizatórikus fejlődés követelményei miatt ezt a választást, a nemzeti nyelv választását a soknemzetiségű magyar királyságban sem lehetett megtakarítani, ahogy nyilván megkerülhetetlen volt más népeknél is. A bajok azonban nem ezzel születtek. Kétségtelen, hogy a nemzeti nyelvek most elinduló felemelkedése éppen nem gátolja majd meg bizonyos feszültségek létrejöttét, mégis: nyilvánvaló, hogy a később létrejött konfliktusokért nem a modernizáció esélyének e követelményéért *most* fáradozó írástudók a felelősek, hanem személy szerint azok lesznek, akik majd kirobbantják ama konfliktusokat. Igaz, a nemzetnek ez a kulturális tényeken alapuló fogalma már születésének idején is jelez valamit (néha nem is keveset) a későbbi feszültségekből, de éppen a korai nyomokból kiolvasható gyanútlanlanság jelzi a születő gondolat ártatlanságát és tisztaságát is.

Az imént utaltunk arra, hogy itt nem csak hazai fejleményről van szó. Említettük: az a tény, hogy egyes közösségek az általuk beszélt nyelv alapján különböztethetők meg a leginkább egymástól, régi és banális igazság – Noé gyermekeinek és Bábel tornyának története óta az. De ez nemcsak könyvekből kiolvasható felismerés volt, hanem olyan tapasztalat, amelyre a korábbi korok emberei a mindennapok állandóan emlékeztették, s amellyel a korábbi korok emberei természetesen számoltak. Ha számításba vesszük az európai történelem megelőző időszakaiból a történészek kutatásai nyomán napvilágra jutott tényeket, akkor látnunk kell, hogy a közös nyelv által konstituált és így élénk lépő közösségek nemcsak jelen vannak, de lépten-nyomon élénk is bukkannak az európai történelem különféle, ha nem is váratlannak, mint inkább egymástól alaposan eltérőnek tetsző pillanataiban. Ezek a pillanatok azonban talán nem is térnek el olyan mértékben egymástól, mint amennyire elsőre gondolnánk. Így – elvileg – fontossá válhat a közös nyelv akkor, ha egy idegen (más nyelvet beszélő nép) agresszorként lép fel e közös nyelvet beszélő néppel szemben. Például – a német történész, Hagen Schulze írja le a történetet – a franco-normand hódítók támadása arra adott alkalmat I. Edwardnak, hogy az angolszász népesség közösségi öntudatát és harci elszántságát a francia királynak azzal a (vélt vagy valódi) szándékával szítsa fel, hogy el akarja törölni az angol nyelvet. Ez 1295-ben történt: a közös nyelv veszélyeztetésére való hivatkozás a nép összetartozásának tudatát erősíti, a közös nyelv egy nép legfőbb kincse, amelyet el akarnak rabolni – az okos uralkodó szemében a közösség nyelve a közösség védelmét megszilárdító erőként működik a külső ellenséggel szemben. Látszólag egészen más összefüggésben és sokkal szelídebb körülmények között, de ugyancsak a nyelv szolgál alapul arra, hogy bizonyos közösségeken belül működőképes rendet lehessen megteremteni – a középkori egyetemek némelyikén (Orléans-ban vagy Párizsban) a hallgatókat „natio” szerint osztották csoportokba. A natio szerint való megosztás elve pedig a beszélt nyelvek (vagy a különböző nyelveket beszélő csoportok) egymáshoz való közelsége volt. A nyelvek szerinti megkülönböztetés másutt – például a zsinatokon – ugyancsak működött, csak éppen nem mindig volt olyan erős, hogy

kikapcsolt volna egyéb és ugyancsak praktikus mozzanatokon alapuló meggondolásokat. Jelenlétével mindazonáltal számot kell vetnie természetesen azoknak a kutatóknak is, akik a középkor történetét foglalkoznak. Már utaltunk rá: külön és nagy fejezet a nyelvtudomány történetében a humanista tudományosság ideje, amely már nem csak a BIBLIA által nyújtott információkon alapult. Ennek a tudományosságnak különösen izgalmas és bizonyos szempontból döntő epizódja Tacitus GERMANIA-jának a felfedezése volt 1495-ben – a humanista tudósok kutatásai talán itt lépnek ki először a könyvtárszobák elzártágából. De itt is oppozíció született: Róma és Germania világa diametrális ellentétben állt egymással. Később éppen ebben a vonatkozásban változik meg a helyzet: a natiók nyelve nem a natiók közötti megkülönböztetés, hanem a kohézió megteremtésének az eszköze lesz – a natió *belül*. A nagy vallási mozgalmak, a reformáció és ellenreformáció idején – közismert tény – az egymással vetélkedő egyházak számára alapvetően fontossá vált a minden hívő és minden megtérítendő számára közös anyanyelv, olyannyira, hogy például a magyar nyelv virágzásának nagy korszakai kapcsolódnak mind a reformáció, mind a katolicizmus nagy korszakaihoz. A vallások nagy személyiségei a magyar nyelv nagy és bizonyos szempontból legnagyobb hatású művelői és alakítói voltak.

A XVIII. század közepe táján tehát kétféle, egy állami-politikai keretekben létező és egy nyelvi-kulturális elemekre épülő közösségfogalomról kell beszélnünk. Mind a kettőt nevezték – mind a kettő nevezhető – natióknak: nemzetnek. Úgy tetszik, hogy e század második felétől kezdve mind a két nemzetfogalom vonatkozásában alapvető fordulat következett be. Időrendben először ugyan a nyelvi-kulturális nemzetfogalom helyzete változott meg, legnagyobb – hatásában is legnagyobb – változás azonban az állami-politikai keretekben belül létező nemzetfogalmat illetően történt: a francia forradalom alapvetően alakította át a *nation* fogalmát. A francia nemzetet immár nem a Montesquieu által említett „seigneurs” és „évêques” alkotják, hanem az a tényező, amelyet az ESPRIT DES LOIS szerzője meg sem említ imént idézett meghatározásában, amelyről azonban Sieyès abbé oly nagy hatású röpirata szól. Ez a harmadik rend. Az a nemzetfogalom, amelyet 1789. augusztus 26-án az EMBERI ÉS POLGÁRI JOGOK NYILATKOZATA – az európai történelemnek e kivételes jelentőségű dokumentuma – magába foglal, radikálisan, mondhatni forradalmi módon különbözik attól, ahogyan a megelőző időszakok a natióról gondolkodtak. A modern demokráciának a népfeliséget, az emberi jogokat és a hatalmi ágak megosztását magába foglaló fogalma csak egy merőben új, a társadalom minden tagját magába foglaló állami-politikai nemzet alapján gondolható el. Ez nagy vívmány volt – Bíró István az európai kultúra legnagyobb vívmányának nevezi –, némileg érthető, hogy fénye eltakarja (vagy inkább: kiiktatja ebből a problémakörből) azokat a fejleményeket, amelyek a korábbi időszakokban már lezajlottak, amelyek azonban nagyon is szoros kapcsolatban vannak a nemzet modern fogalmával. A század közepe tájától kezdve egyre több jel utal arra, hogy az a szerep, amelyet a nyelvi-kulturális közösségek korábban játszottak a történelemben, megváltozóban van. Míg korábban a nyelv a népek életében az idegenek elleni harc érveként, praktikus (osztályozási) szempontok céljából, a tudományos kutatásnak az egyes népcsoportok megkülönböztetésére törekvő érdeklődése révén vagy valamely magasabb – egyházi, spirituális – cél szolgálatában került előtérbe, most más dimenzióba lép át. Ezek a hagyományosnak tekinthető motívumok a háttérbe szorulnak, a nyelvek és a népek közötti kapcsolat új alapokra kerül. Ezeknek az új alapoknak még nincs lényegi közük a XIX. század elején születő nacionalista indulatokhoz és szlogenekhez.

A fordulat a XVIII. század közepe táján zajlott le, és – úgy véljük – a felvilágosodás egyik fontos eseményeként és nem a romantika előzményeként kell felfogni. Igaz: a fordulat felszínén azt látjuk, hogy látványosan megnő az érdeklődés a *nem* klasszikus, azaz: a *nem* déli (görög és római) irodalmi kultúrák iránt. A felszínnek ez a változása azonban – mint utaltunk rá – a nyelvi-kulturális nemzetfogalmon belül a népcsoport és a nyelv közötti korábbi viszony alapvető megváltozására utal. Itt közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy az emberi és polgári jogok deklarációja által képviselt radikális fordulat a *közjog* vonatkozásában zajlott le, úgy látszik, nem volt szüksége a korábbi időszak egyik lényeges, az (irodalmi) *kultúra* területén megnyilatkozó vívmányára. A nevezetes nyilatkozatban nincs szó a nemzetnek olyan fogalmáról, amelyben bármilyen szerepet is játszana a közös nyelv. Az átalakulás így egyáltalán nem érintette – például – a nemzet és a nyelv kapcsolatát, itt nem deklarált semmit, hallgatott, ám ezzel a hallgatással azért mintha mégis állást foglalt volna. A forradalommal a nemzet közjogi értelemben vett fogalma változott meg, éppen a régi közjogi formula tűnt el a történelem süllyesztőjében. Ha viszont hallgat a nemzet és a nyelv viszonyáról, akkor ez a hallgatás azt jelenti, hogy a politikai nemzet – az iménti harmadik rend – kulturális értelemben is nemzetnek tekinthető vagy annak kell tekinteni. De mi van akkor, ha a harmadik rend különböző nyelveket beszélő közösségekből áll? Erre vonatkozóan nincs válasz, pontosabban – mint a gyakorlat mutatja – a válasz maga a hallgatás, tehát az, hogy a harmadik rend ne beszéljen különböző nyelveken. Itt a modern demokrácia alapvetésébe beépített deficitre kell gyanakodnunk. Az európai kultúra nagy fordulatának jelentősége ezzel természetesen nem csökken, de látni kell, hogy a *natio* fogalmának átalakulása annak állami-politikai dimenzióján *belül* történt meg. Nyilvánvalóan gyökeres, valóban forradalmi fordulat történt, hiszen – ahogy Szűcs Jenő fogalmaz: a nemzet immár a „*politikai cselekvéshez és szuverenitáshoz jutott*” nép lett. Új főszereplő lépett a színre, de a színpad maga nem változott: a nemzet fogalma nem került más dimenziók közé, mint akkor, amikor a „seigneurs” és az „évêques” alkoták. Innen körütekintve azt látjuk, hogy Európának keletebbre eső országaiban különféle történelmi okok miatt ilyen gyökeres fordulat a harmadik rend sorsát illetően nem következhetett ugyan be, de fordulat – egy más típusú, de mégis rokon fordulat – jó néhány országban ugyancsak lezajlott. Mivel kevésbé volt kockázatos, és a társadalom kevésbé gyors és kevésbé mély átrendezésével fenyegetett: korábban zajlott le. Ez jelentőségben nem ér fel ugyan a modern demokrácia születésével, de minden lát-szólagos eltérés ellenére sem volt ellentétben azzal, ami a franciáknál következik majd be. Még csak nem is annak kiegészítő mozzanataként kell felfognunk, hanem olyan fejleményként, amelynek szükséges volta rávilágít a forradalomban megszülető nemzetfogalom imént emlegetett hiányosságára. Az ezekben az országokban lezajló átalakulás középpontjában olyan nemzetfogalom áll, amelyet lényegében kizárólag kulturális tényei, elsősorban a nyelv és a nemzet nyelven létrejött kultúra határoz meg.

Mint láttuk: a népek és az általuk beszélt nyelvek közötti viszony a korábbi európai történelemben lényeges és a történeti vizsgálódás számára folyvást előbukkanó viszony volt. Már utaltunk arra is, hogy a XVIII. század második felében ez a viszony alapvetően megváltozik, s olyan helyzet jön létre, amely gyökeresen különbözik a korábbi változatoktól. Ez a különbség a nemzet és a nyelv közötti viszony régi változatai és a most születő új között elsősorban abban van, hogy míg a korábbi viszonyokat elsősorban *külső* mozzanat (ellenség megjelenése, az osztályozás praktikuma, a népek közötti különbségek számbavétele, magasabb érték – a vallás – szolgálata) alakította, most, jóval a romantika előtt, a XVIII. században a nyelv és a nemzet közötti kapcsó-

latnak elsőrendűen belpolitikai alapjai és következményei mutatkoznak meg. A nyelvi és kulturális tények által meghatározott nemzet fogalma a század második felében az adott társadalmak *belső* életében jut szerephez. Azoknak, akik számára fontos lesz a nemzetnek ez a fogalma, elsőrendűen belpolitikai célok érdekében lesz fontos. Más kérdés, hogy az ennek sodrában születő érzelmeket nem könnyű megkülönböztetni a későbbiekben előtörő s már egészen másfajta indulatoktól. De azért meg lehet őket különböztetni. Rögtön fel kell figyelünk néhány körülményre. Így például a XVIII. századközép után születő eszmélkedések egyik lényeges vonása, hogy nem csak, sőt, elsőrendűen nem vagy nem csak *saját* nemzetük nyelvéről és irodalmáról beszélnek. Az európai értelmiség érdeklődése változott meg: a hagyományos klasszikus (déli) nyelvek és irodalmak helyett most inkább az északi (és a keleti) nyelvek és irodalmak iránt kezdenek el szenvedélyesen érdeklődni, az általános helyett az egyedi arat sikert, a művelődés világában most feltáruló pluralizmus. A sok kínálkozó példa helyett talán elég, ha arra utalunk, hogy svájci tudós adja ki az EDDA DALOK-at, a keleti költészet felfedezője angol kutató, Osszián szerte Európában könyvsiker a szó mai értelmében is, Shakespeare most kezdi diadalútját a kontinensen. A nemzetek egymásnak kínálják és egymástól fogadják el kulturális kincseiket. Az antikok is az eddigtől eltérő arcukat mutatják: életmódjuk (s az azt kifejező képzőművészet és építészet) iránt nő meg az érdeklődés – nemzeti közösségekként támadnak új életre a XVIII. század európai közvéleményében. Ebből a szempontból a közép-európai fejlemények között – a dolgok lényegét illetően – nem nagyon lehet különbséget tenni: a nemzet most születő fogalmának kulturális tartalma van (a nyelv és az azon a nyelven művelt irodalom áll a középpontban), de jól kivehetők ideológiai céljai, amelyek között még nem látszik a nemzeti elfogultság. Minden nemzet kisebb-nagyobb értelmiségi csoportjainak *saját* érdekeit szolgálja a *többi* nemzet irodalmi hagyománya. Azt állítják a nemzet életének centrumába, aminek ők – az írástudók – a szakemberei. Általuk ellenőrizhető ügyekről van szó, ha tetszik: a költészet hatalmáról, amely most valóságos, nem spirituális, hanem földi hatalom is, ideológia. Nagyon erőteljes hivatkozási alap született: a nemzetek az általuk létrehozott kulturális értékek révén léphetnek csak be a nemzetek közösségébe. Ezek az értelmiségiek nyilván nem azonosíthatók a francia harmadik renddel, de nem is igen állíthatók szembe vele – az örömteli izgalom, amely Európa jelentős részében 1789 eseményeit fogadta, jelentős részben ennek az értelmiségnek örömteli izgalma volt. Ironizálhatunk a számszerűségeken, de úgy véljük: elvileg még sincs különbség abban, hogy a kulturális tényekre épülő kelet- és közép-európai kis nemzetek újkori alapítójaként néhány – ráadásul nem is feltétlenül hazájában élő – értelmiségit látunk, vagy azt a német *Bildungsbürgertumot*, amelynek létszámát 1770 táján húszezerre becsülték némely kortársak. Az események természete közös. A több mint háromszáz fejedelemségből álló Német-római Birodalomban lezajló fejlemények számunkra úgy mutatják, hogy a német nyelv és irodalom előretörésének elsőrendűen ideológiai céljai voltak, amennyiben ennek a nagyszámú és jól képzett értelmiségnek az érdekeit szolgálta. Ez minden lényeges, sőt alapvető különbség ellenére is megfelel – történelmi értelemben – a francia forradalomban színre lépő harmadik rendnek. Utaltunk rá, hogy ennek az értelmiségnek a legjobbjai milyen lelkesen fogadták 1789 hírért. Itt azonban nem volt – mert nem is lehetett – szó forradalomról, hiszen az adott viszonyok között ennek az értelmiségnek nem sok lehetősége volt a politizálásra, viszont a nemzetnek az a kulturális fogalma, amely az 1770-es évtized óta Johann Gottfried Herder filozófiájában jut alapvető szerephez, ennek az

értelmiségnek az érdekeit fejezte ki: az egységes, rendek szerint nem tagolt nemzeti társadalom vízióját, ahol a társadalom tagjai közötti hierarchiát is immár új, a hagyományostól merőben eltérő módon képzelik el. Ha – mint a történettudomány megállapította – az 1770 körül a német identitásnak már mindenekelőtt nyelvi-kulturális jellege van, akkor itt ennek az ideológiának térhódításáról van szó. A németeknél a német nyelv a franciákat utánzó fejedelemségek arisztokráciájával szemben fejezte ki ennek az értelmiségnek az ellenérzését és céljait (így azt a területet nyilvánították különösen értékesnek, amelynek ők – az írástudók – úgyszólván a birtokosai voltak), a nemzeti nyelv és irodalom kérdése elsősorban mégsem az irodalom gyakorlati oldaláról, hanem az ideológiai vonatkozások felől volt a lényeges. Arra vonatkozóan, hogy a nemzeti nyelv és kultúra kérdése ideológiai kérdésként merült fel, s ha volt is, nem volt feltétlenül kapcsolat közötté és a szóban forgó ország nyelvi állapota között, jól mutatja több fejlett európai ország esete, de különösen jól mutatják a francia viszonyok. Itt nem merült fel külön kérdésként a nemzeti nyelv (és vele az irodalom) kérdése, a harmadik rend itt közvetlenül, a politikai és közjogi gondolatok dimenziójában fejezhette ki a maga követeléseit. Pedig a nyelvkérdés gyakorlati módon – ráadásul már a forradalmi Franciaországban – talán nagyobb erővel és drámaibb módon merült fel, mint Európa más országaiban.

A történet a szakirodalomban meglehetősen elterjedt, a példák – akárhonnan idézzük is őket – elképesztő példák. Tudvalevőleg a franciáknál már az 1630-as évek óta létezett akadémia, amely az erős központi hatalom fő feladataként a francia nyelv ápolását tűzte ki. Ez azonban csak azt az eredményt hozta meg, hogy a királyi udvar körül kialakult egy magas színvonalú és standard francia nyelv, amely – tudjuk – a következő évszázadra meghódította Európát. A francia nyelv és a francia nyelvű irodalomművelés messze túlterjedt a monarchia határain. A francia nyelv helyzete azonban a monarchia határain belül nagyon is bizonytalan maradt, és erre megelégedő figyelmettek jóval később – a francia forradalom idején. 1790 februárjában Franciaország délnyugati részének parasztjai fellázdáltak, mert rosszul értették a Nemzetgyűlés dekrétumát: azt hitték, minden adótehertől megszabadultak. A Köztársaság második évében azután a Konvent megbízta Grégoire abbét, akinek nagyszabású felmérése megdöbbentő eredményt hozott: 1793-ban a francia állampolgároknak talán a fele beszélt úgy-ahogy franciául (a nyolcvanöt megyéből csak tizenötben folyékonyan s ezenkívül a városi lakosok felső rétegei), beszéltek viszont vagy harmincféle zsargont és patois-t, amelyek a franciához képest idegen nyelvek voltak. Voltaire és az emberi jogok deklarációjának a nyelve – olvassuk a szakirodalomban – Franciaországban alig volt ismertebb, mint szerte Európában.

Azt a körülményt, hogy a forradalmi Franciaországban szinte fel sem merül a nemzeti nyelv kérdése, a nem forradalmi – de ezért sok feszültséget hordozó – európai országokban viszont a nemzeti nyelv (és a nemzeti nyelven művelt irodalom) ügye új, addig nem látott energiához jut, véleményünk szerint tehát az magyarázza, hogy a XVIII. századi európai országok egy részében olyan ideológia terjedésének vagyunk tanúi, amely jellegében eltér ugyan a franciaországi változásokban szerepet játszó ideológiától, tartalmában azonban mégis rokon vele. A modern demokrácia párizsi születése és a kulturális tényei által meghatározott nemzet fogalmának európai hódítása – mint a romantika felől visszanézve gondolnánk – eredetileg nem két egymással szemben álló tendenciaként jelentkezett, hanem ugyanannak a folyamatnak radikális és kevésbé radikális változataként. Ez magyarázza a már említett tény: az európai nemze-

tek értelmiségének jelentős része fogékonynak bizonyult – ha nem is a forradalom egésze, de 1789 eszméi iránt bizonyosan. Problematikus mozzanatok azonban mind a két változat magában foglalt, noha teljesen egyértelmű, hogy a súlyosabb kérdéseket a nemzeti kultúrák tényéből felépülő ideológia rejtette magába. A modern demokrácia szerkezeti elemeit és így: belső biztosítékait nélkülöző nemzet fogalmába (s ezt a jövő mutatja majd meg) nincs semmilyen védelem beépítve a nemzet értelmezéseinek különféle szélsőségeivel szemben. De – mint utaltunk rá – a forradalomnak csak politikai értelemben felfogott s a kulturális mozzanatokat mellőző nemzetfogalma is deficitet rejt, hiszen nyilván akkor is magában foglal állításokat a nemzeti nyelvről és kultúráról, ha éppen nem beszél róla. Szűcs Jenő súlyos gondolatot fogalmazott meg, amikor leírta: a francia forradalom is „forrása” volt az európai nacionalizmusnak.

Ebben a pillanatban nyilván nem tudjuk pontosan meghatározni a magyarországi helyzet (a magyar nyelvvel kapcsolatos problémák helyzetének) helyét az európai térképen. Erre pedig nyilvánvalóan nagy szükség van, hiszen az utóbbi években keletkezett külföldi szakirodalom bizonyos tendenciái úgy mutatják, hogy a magyar változatra vonatkozóan a főbb megállapításokat az időnként elképesztő adatbeli hibák mellett a nyelvkérdés külpolitikai vonatkozásai uralkodnak: a magyar nyelv a nemzeti szabadság biztosítója és a hiányzó magyar állam pótléka. Ez áll arra a két munkára, amelyek ennek a kutatásnak eddig alighanem a legjelentősebb teljesítményei: arra, amit Daniel Baggioni monográfiájában Magyarországról mond – jellemző, hogy a nyelvújítási küzdelmet a szabadságharc leverése utáni időszakra teszi – és arra, ahogyan (igaz, lényeges adatbeli tévedés nélkül) beállítja a magyarországi helyzetet több kiadást megért könyvében Claude Hagège. Bár – mint már utaltunk rá – ezeknek a kutatásoknak csak a kezdeti fázisainál tartunk, bizonyos, hogy ez a legkevésbé valószínű feltételezés. A nyelvkérdés magyarországi felmerülésében nem játszik lényeges szerepet a magyar történelemnek az a kurucos szemlélete, amely (úgy látszik) inkább a külföldi elemzésekben él tovább a maga szívós életét. Azok a problémák, amelyek e pillanatban beláthatók és azok a kutatási célok, amelyek ennek alapján megmutatkoznak, egészen más összefüggések irányába mutatnak. Most három olyan terület van, amelyek a magyarországi nyelvkérdés szempontjából különösen fontosnak látszanak. Ezek meg is egyeznek, de el is térnek a többi európai országban mutatkozó trendektől, s ebben a pillanatban nem látható tisztán az sem, hogy milyen viszonyban voltak egymással. Az egyik az *ideológia* – már most jól látszik, hogy a nyelvkérdés különféle interpretációi a XVIII. századi magyarországi társadalom bizonyos rétegeinek érdekeit szolgálták. A második a *nyelvhasználat* (milyen viszonyban és arányban voltak egymással a korabeli Magyarországon használatos nyelvek), a harmadik pedig a *politika*: ha a nyelvkérdés jó ideig nem volt tárgya politikai közbeszédnek, annál fontosabb kérdés, hogy mikor és hogyan lett az, s ez milyen következményekkel járt. Ez utóbbi két témakör a magyar nyelv ügyének merőben gyakorlati vonatkozásaival kapcsolatban tesz fel kérdéseket: egy országban, ahol a latin a hivatalos nyelv, ahol a lakosságnak csaknem hatvan százaléka nem magyarul beszél, ahol az uralkodó anyanyelve évszázadok óta német, és ezeknek az uralkodóknak a székhelye is egy másik ország fővárosa – talán ennyi alapján is érzékelhető, hogy igen egyedi és igen komplikált helyzetről van szó: már a valóban termékeny kérdések feltétele sem látszik egyszerű dolognak.

Utaltunk rá, hogy a század második felétől megindul az a folyamat, amelynek eredményeként a hagyományos közösségfogalmakkal, a *natio hungarica* és a *hungarus tu-*

dat fogalmaival szemben fokozatosan teret nyer az a nemzeteszme, amelynek legfontosabb, mert konstitutív mozzanata a nyelv. A magyar nyelvvel kapcsolatban felmerült kérdések pedig elsősorban a „tudományok” világában jelentkeztek – ezt a szót használtuk a korban használatos irodalomfogalom megnevezésére, hiszen a kor írói is általában ezt használták. A három terület közül, amelyről az imént szó volt (a nyelvkérdés ideologikus kezelése, a nyelvhasználat a XVIII. századi Magyarország mindennapjaiban és a politika és a nyelvkérdés viszonya), az utóbbi időben elsősorban a nyelvkérdés ideológiai vonatkozásai álltak az előtérben, a korban – a kor irodalomtörténetét tanulmányozva – a leglátványosabb fejlemények alighanem ebben a vonatkozásban zajlottak le. Forrásaink adatai erről sokat beszélnek, a magyar nyelv és a magyar nyelven művelt irodalom ügyével kapcsolatos fejlemények vizsgálatakor is az ezekkel kapcsolatos jelenségek ötlenek először a szemünkbe.

Ebben a pillanatban e kérdésnek három fejezete, három egymást követő nemzedék által kidolgozott változat legalábbis jól megkülönböztethető.

Az egyik és időrendben az első (Kosáry Domokos terminusával) az ún. felvilágosult rendiség első nemzedékének, az 1770-es évek Bessenyei György által vezetett nemesi irodalma, ahol a nyelvkérdés egy széles körű, a társadalom egészére kiterjedő program keretei között bukkan fel. E program centrális gondolata röviden is összefoglalható: a cél a közboldogság, ezt elérni a tudományok terjesztésével lehet, a tudományok terjesztésének a kulcsa pedig a nyelv, mégpedig a „számosabb rész” nyelve – tehát nem a latin, hanem a magyar. A nyelv így nem a nemzet ismérveként, hanem a közjó elérésének az eszközöként szerepel: a „tudományok” terjedésének a feltétele az országban általánosan ismert és gondozott nyelv, ha ez nincs, a tudományok magukba zárkoznak, és boldogtalan marad az ország népe. Bessenyei vonatkozó szövegeiből kiderül, hogy a nemzeteket ugyan az ő felfogása szerint a nyelv által is meg lehet különböztetni, ennek azonban különösebb jelentősége nincs, hiszen a nemzet közvetlen léte szempontjából a nyelv *önmagában* érdektelen. Amíg a parasztok magyarul beszélnek, nem enyészhet el, a nemzet létét soha nem maga a nyelv stabilizálja – a nemzet fennmaradásához birtok és erő szükséges. Ez az erő hajdan a kardforgatásban mutatkozott meg, a művelt XVIII. században pedig abban kell, hogy megmutatkozzék, hogy a nemzet milyen mértékben és milyen színvonalon birtokolja a „tudományokat” – a nyelvnek ebben van döntő szerepe. Új érdemek alapján új nemességet kell kialakítani – a kard nemességét fokozatosan fel kell, hogy váltsa a penna nemessége. A „kicsinyek”, a „porban heverő jó elmék” tehetsége és vetélkedőkedve nélkül és e vetélkedéshez való szabadság nélkül ez a kor kívánalmainak megfelelő elit nem alakulhat ki. A nyelv tehát nem konstituálja a nemzetet, a nyelv azonban ebben a beállításban is mégis mély kapcsolatban van a nemzettel: a tulajdona. Ez azonban nagyon fontos tulajdon: ez az a kulcs, amely a „tudományok” kapuit nyitja meg, s itt rejlik az erő forrása a nemzet számára, s ezzel a lehetőség, hogy ne tűnjön el a történelem viharaiban. Ennek a gazdagon tagolt rendszernek a tartalma a nemesi érdekeknek megfelelő modernizációs ideológia.

Az 1780-as évtizedben Bessenyei és nemzedéke visszavonultával színre lépő új nemzedék számára a nyelv már egyértelműen első a nemzetet alkotó tényezők közül – ha talán nem is minden író számára az egyedüli, de bizonyosan mindenki számára a legfontosabb. „*Eggy a' nyelv, eggy a' nemzet*” – írja a kor egyik legnagyobb hatású és a nyelvkérdés vonatkozásában központi szerepet játszó szerzője, Péczeli József, Komárom

prédikátora. Ugyanezt a gondolatot nagyon sok változatban leírják a kor írói, de – ugyanakkor – nem csak formuláik térnek el egymástól, hanem az interpretációik is: a nyelv és a nemzet azonosításának értelmezése a gondolatoknak más, egymástól eltérő rendje szerint történik meg – például – Batsányi János, Csokonai Vitéz Mihály vagy éppen Kármán József írásaiban, de mindegyikőjük esetében a nyelv és a nemzet azonosítása az alaptétel. Ezzel ők a nyelvkérdést az alacsony sorból származott értelmiségiek – ha tetszik: a magyar harmadik rend – ideológiájaként interpretálják. Ha csak az tekinthető a magyar nemzet tagjának, aki magyarul beszél, akkor a *natio hungarica* rendi ideológiája ellen indul támadás: a magyar nemzetet nem a magyarországi nemesség alkotja, hanem mindenki, aki magyarul beszél. Az állításnak ugyan a nemesi alkotmány árnyékában semmiféle közjogi súlya nincs, a mellette szóló érvelés mégis ellenállhatatlan, hiszen bele kellett gondolniuk a kortársaknak: magyar nyelv nélkül nincs magyar nemzet sem. Ha nem törődünk a nyelvünkkel, két-háromszáz év múlva csak úgy emlékeznek ránk, mint mi a keltákra: ők is éltek valaha. Ennek a fenyegetésnek a variációit a nyolcvanas évek végén igen gyakran leírták, de fontos hangsúlyozni: semmi köze nincs a sokat emlegetett „herderi jóslat”-hoz, hiszen az csak 1791-ben látott napvilágot. A modern nacionalizmushoz sincs sok köze, hiszen ez az értelmiség (nemcsak a türelmi rendeletért hálás protestánsok, hanem a katolikusok is) szinte kivétel nélkül lelkes jozefinista volt, s az ő körükben nem merült fel a szándék, hogy elmagyarosítsák a magyar királyság nem magyarul beszélő lakóit. Az „*egygy a’ nyelv, egygy a’ nemzet*” gondolatának belpolitikai éle volt. Az ideológia ugyanakkor nemcsak a magyar harmadik rend nevében szól, hanem – főleg – a magyar harmadik rendből származó értelmiség nevében. A nyelv ugyanis csak a nemzet létét biztosítja, a nemzet minősített létét (hogy tehát itt kiváló, az emberiség figyelmére méltó nemzetről van szó) a nemzeti nyelven művelt „tudományok” adják. A nemzet fiainak rangsorában tehát előkelő helyre tarthatnak igényt – származásuktól függetlenül – a „tudományok” művelői: mintha máris a pennának a Bessenyei által emlegetett új nemessége jelentkezne. Hangjuk indulatos, magabiztos – itt valóban a magyar harmadik rend hangját halljuk: „*Nem abban áll a Nemzet dítőssége, hogy házainkon számok ne legyenek, földjeink meg ne mérettessenek, a nemesség szabadon nyúlászhasson sat. Hanem abban, hogy a mi nyelvünk legyen a maga hazájában az első s a mi Literatúránkat ne tsak ismerjék, hanem betsüljék az idegen nemzetek*” – harsogja Péczeli József. A jelenlegi helyzetben azonban „*Az Urak udvaraiba divízióként koslatnak a jobbágyok zsírján hízott kopók... A tanultak éhen fáradoznak a nemzet dicsősége mellett*” – ezt pedig Csokonai Vitéz Mihály írja TEMPEFŐI című színművében (1793).

Van azonban egy író, aki számára – miközben nem kételkedik a megállapítás igazában – egyáltalán nem tűnik rokonszenvesnek az a gondolat, hogy a nemzetet a nyelv teszi nemzetté. Kazinczy Ferenc – mert róla van szó – álláspontja főbb vonásaiban a nyolcvanas évek végére alakul ki, s a kialakulás folyamata nem nélkülözi a meglepő fordulatokat. Korábban nem így gondolkodott: sokáig (Bessenyei Györgyhez hasonlóan) ő is úgy vélte, hogy a nyelv és a nemzet között nincs lényegi kapcsolat, ezért nincs is különösebb jelentősége a nemzet élete szempontjából. 1780-ban – utaltunk rá – különösebb érzelmek nélkül szemlélte Eperjes tarkabarka nyelvi állapotát, s nem a magyar nyelv sanyarú sorsán bosszankodott, hanem azon, hogy senkivel sem volt alkalma a franciát gyakorolnia. Tíz év múlva, 1790-ben viszont éhhalállal fenyegeti azokat a nem magyar anyanyelvű országlakosokat, akik nem akarnának megtanulni magyarul. Furcsa módon ebben a fenyegetésben nem az elképesztően goromba hang az ér-

dekes, s nem csak azért, mert abban nyilvánvalóan a kompenzálás és az idomulni akarás játszik szerepet – II. József halála után, a nemesi ellenállás diadalának a hónapjaiban vagyunk, márpedig még néhány hónappal korábban (és éveken át) Kazinczy a hírhedt nyelvrendeletet (1784) meghozó császár buzgó hivatálnoka volt. Lényegesebb az, hogy ehhez a folyóiratában, az *Orpheus*ban megjelent nacionalista jegyzetehz még hasonlót sem ír le élete hátralévő negyven éve során, sőt nyíltan azt sem nagyon fogalmazza meg, hogy a nyelv a nemzet legfőbb határozója. Mégis igaznak gondolta, csak éppen *önmagában* véve veszélyes igazságnak. Kazinczy ellenszenvvel viseltetett az ideológia iránt, amelyet a Péczeli József által oly tömören megfogalmazott formula, az „*eggy a' nyelv, eggy a' nemzet*” formulája mintegy magában foglalt. Beszéltünk róla: ha ugyanis a nyelv konstituálja a nemzetet, akkor immár nem a nemesség alkotja a natiót, hanem mindenki, aki magyarul beszél, de láttuk azt is, hogy az értelmiség interpretációjában a nemzet fiai közötti hierarchia ugyancsak új alapokra kerül – azok számíthatnak a nemzet különös figyelmére s kitüntetett helyre a nemzet életében, akik hozzá tudnak járulni a magyar nyelvű „tudományok” virágzásához. Kazinczy azonban régi nemesi család sarja volt, s a jelek szerint veszélyesnek tűnt számára ez az alacsonyabb néposztályok felől érkező írástudók ellenőrizhetetlen becsvágyát és (főleg) indulatát megalapozó és fel-felszító elgondolás.

A kezdeményezést mindenesetre nem adta ki a kezéből, s már a nyolcvanas évek végén megtalálta az új, a kulturális tényekre épülő nemzetfogalomba beépített ideológia ellen a hatásos védekezés módját. Úgy fogalmazhatunk, hogy a későbbiek során magával az ideológiailag fertőzött fogalommal Kazinczy tolla alatt gyakorlatilag nem is találkozunk, csak az ellene való védekezés módjával – némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy voltaképpen egész tevékenységére innen nyílik a legjobb rálátás. A nyelv nemzetalkotó szerepének elismerése és ugyanakkor a szorosan hozzá tartozó ideológia elleni védekezés a nyelvkérdéshez való s teljesen új viszony kialakítása volt. Ez kizár a nyelv ügyéből mindenfajta közvetlen társadalmi utalást: sem a Bessenyei György és utódai által emlegetett „közjó”, sem az értelmiség által kitűzött cél, a nemzet reprezentációja nem bír számára lényegében semmiféle jelentőséggel, csak és kizárólag a nyelv „tökéletessége”. A nyelv ismeretét önmagában véve kevésnek tekinti, az autentikus magyarság igazi normája csak a nyelvben való teljes otthonlét, a teljes nyelvi kompetencia birtoklása lehet, amely viszont csak az írott nyelv világában, az irodalomban gondolható el, hiszen csak ott tehető nyilvánossá, és ott ellenőrizhető. Ha az értelmiség ideológiája szerint mindenki a magyar nemzethez tartozik, aki magyarul beszél, Kazinczy törekvése arra irányul, hogy éppen ebben a vonatkozásban állítson fel minőségi kritériumokat, s ezzel ellenőrizze, pontosabban: ő és a művelt kevesek ellenőrizték azt, ami a kortársak ideologikus törekvésének az alapja volt, a nemzeti nyelvet. Álláspontja kompromisszumot foglal magában, hiszen a nemzetet ő is kulturális tényei által meghatározott nemzetként fogja fel, s ezzel a nemzet lényegének a birtoklását, így a korban érvényes hatalom egyik forrását olyan területre helyezi, amely valóban szabad, tehetséggel és szorgalommal bárki számára hozzáférhető, birtokba vehető és megművelhető terület. Ugyanakkor: a hatalmi helyzet itt csak folyamatos munka és küzdelem – a nyelvben való s minél teljesebb otthonlétért való folyamatos küzdelem – árán tartható meg. Ebben a küzdelemben előnyök lehetnek, de e küzdelemből való eleve kirekesztettség nem lehetséges. Kazinczy világának arisztokráciájában nemcsak nagy számban lesznek ott majd az alacsony sorból származott írástudók, de alighanem a többséget is ők alkotják.

A szakirodalomból

- Baggioni, Daniel: LANGUES ET NATIONS EN EUROPE. Paris, Payot, 1997.
- Benkő Loránd: A MAGYAR IRODALMI ÍRÁSBELISÉG A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK ELSŐ SZAKASZÁBAN. Akadémiai, 1960.
- Bíró Ferenc: A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK MAGYAR IRODALMA. Balassi, 2003 (negyedik kiadás).
- Droixhe, Daniel: DE L'ORIGINE DU LANGAGE AUX LANGUES DU MONDE. ÉTUDES SUR LES XVIIE ET XVIIIE SIÈCLES. (LINGUA ET TRADITIO. BEITRAGE ZUR GESCHICHTE DER SPRACHWISSENSCHAFT. Herausgegeben von Hans Helmut Christmann und Eugénio Coseriu.) Band 9. Tübingen, Gunter Narr Verlag, 1987.
- Guiomar, Jean-Yves: LA NATION ENTRE L'HISTOIRE ET LA RAISON. Paris, Éditions la Découverte, 1990.
- Hagège, Claude: LE SOUFFLE DE LA LANGUE (VOIES ET DESTINS DES PARLERS D'EUROPE). Paris, Odile Jacob, 1994 (második kiadás).
- Kosáry Domokos: MŰVELŐDÉS A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON. Akadémiai, 1996 (harmadik kiadás).
- Mauro, Tullio de: STORIA LINGUISTICA DELL' ITALIA UNITA. Bari, Editori Laterza, 1970.
- Schulze, Hagen: DER WEG ZUM NATIONALSTAAT (DIE DEUTSCHE NATIONALBEWEGUNG VON 18. JAHRHUNDERT BIS ZUR REICHSGRÜNDUNG). München, Deutschen Taschenbuch Verlag, 1985.
- Schulze, Hagen: STAAT UND NATION IN DER EUROPÄISCHEN GESCHICHTE. München, Beck, 1994.
- Székfű Gyula: IRATOK A MAGYAR ÁLLAMNYELV TÖRTÉNETÉHEZ. 1790–1848 (MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI). Bp., 1926.
- Szili József: AZ IRODALOMFOGALMAK RENDSZERE. Akadémiai, 1993.
- Szűcs Jenő: NEMZET ÉS TÖRTÉNELEM. TANULMÁNYOK. Gondolat, 1984 (második kiadás).
- Tarnai Andor: EXTRA HUNGARIAM NON EST VITA... (EGY SZÁLLÓIGE TÖRTÉNETÉHEZ). Akadémiai, 1960.

Győri László

SPIELBERG-VÁLTOZAT

Nem tudjuk már a szavak idejét,
ragok, jelek elúsznak szerteszt,
miből mi bújik ki, s mi lesz, ha felnő,
rügyet emészt vagy húst mar szét a bendő,
nem ront-e ránk a főnév, az ige,
egy ismeretlen állat nem jön-e
csicseregve, játékosan előbb,
aztán üvöltve, metszve agyvelőt.
Olyan szavak reccsennek itt elő,
amiket eddig rejtett az idő.
Titkait már nem tudja tartani,
üvöltének a dzsungel vadjai.